

„Érzékenység” és „érzékeny irodalom”*

1. Fogalmi elhatárolások

„Pray, Sir, give me leave to ask you (I forgot it before) what, in your opinion is the meaning of the word *sentimental*, so much in vogue amongst the polite, both in town and country? In letters and common conversation, I have asked several who make use of it, and have generally received for answer, it is – it is – *sentimental*.” (Kérem, Uram, engedje meg, hogy megkérdezzem Öntől [korábban elfelejtettem], mi az Ön véleménye szerint a *sentimental* szó jelentése, amely oly igen divatos a pallérozottak között, városban és vidéken egyaránt? Levelekben és mindennapi beszélgetésekben sokakat megkérdeztem, akik használták, és általában azt kaptam feleletül, az – az – *sentimental*.)¹ E nevezetes és sokat idézett sorokat Dorothy Bradshaigh írta Samuel Richardsonnak 1749 novemberében. A helyzet két és fél évszázad távolából sem lett igazán egyértelmű a kérdéses szó értelmezését illetően: az általános elterjedtség ellenére, s a számtalan meghatározási kísérlet után is feltehető a jelentést firtató kérdés. Ahhoz persze, hogy az idézetben találnál valamelyest pontosabb válaszokra lelhessünk, célszerű a kérdést pontosítani, vagyis több kérdésre bontva feltenni.

Az első kérdés mindjárt a szóhasználatra kell hogy vonatkozzék, ugyanis ez korántsem egyértelmű, sem az angolban, sem más nyelveken. Jól érzékelteti a problémát Sterne nevezetes művének (*A Sentimental Journey through France and Italy*), pontosabban a mű címének fordítása körüli bizonytalanság. A modern magyar fordításban és a szakirodalomban *Érzelmes utazások...* címen szerepel, míg az első teljes fordítás készítője, Kazinczy Ferenc az *Érzékeny utazások...* címet adta neki, s a Határ Győző-féle fordítás második kiadásában is ez szerepel.² Kazinczy az angol mellett német közvetítő fordításból is dolgozott, így még inkább figyelemre méltó az a tény, hogy – amint azt Gerhard Sauder kimutatja – a német fordítás készítője, Johann Joachim Christian Bode és más írók (például Lessing) között vita bontakozott ki a

*A jelen dolgozat, egy nagyobb munka részeként, az MKM FKFP 0450/97. számú pályázati program támogatásával készült.

címről, vagyis a *sentimental* kifejezés visszaadásának nyelvi lehetőségeiről.³ Érzelmes vagy érzékeny? Ebben az alternatívában benne rejlik a szakterminológia azon megosztottsága is, amely a „szentimentalizmus” és az „érzékenység” kifejezések használatában érhető tetten hosszú idő óta, az angol, francia, német és a magyar nyelveken egyaránt. A probléma megközelítéséhez részben a szótörténet tanulságai, részben a stílustörténet lehetőségeinek megítélése nyújthatnak támpontokat.

a) „Érzékenység” vagy „szentimentalizmus”?

Lady Bradshaigh számára a *sentimental* szó értelmezése jelentette a problémát. Azóta a helyzet csak tovább bonyolódott, hiszen új kifejezések jelentek meg, s maga ez a szó is jelentésmódosulásokon ment át. Az idézetben a „sentimental” melléknévi alak szerepel, ami a „sentiment” főnévből ered, s nem a „sensitivity” főnévből származó „sensible” melléknév. Mind a két fogalom a XVIII. század közepétől adatolható az angol nyelvben. A „sensitivity” kezdetben, mint Edith Birkhead írja,⁴ főleg a fizikai érzékelésre vonatkozott, noha Addison a testi mellett az érzelmi fogékonyságot is értette rajta. A későbbiekben ez az értelmezés öröklődött, alakult tovább. A „sentimental”, melynek egyik legelső megjelenése Lady Bradshaigh levelében található, ugyancsak jelentős változásokon ment keresztül. Szükségtelen itt részletesen taglalnunk ezt a folyamatot, amelyet Erik Erämetsä oly alaposan feltárt alapvetőnek tekinthető, széles körben elfogadóan idézett könyvében.⁵ Elegendő azt kiemelni, hogy a szóhasználatban éppen Sterne említett műve eredményezett jelentős fordulatot, 1768-as megjelenését követően. Az addig is több értelemben alkalmazott kifejezés („sentimental”), amely döntően a moralitással és az erkölcsi érzéssel volt kapcsolatban mindegyik jelentésében, ekkor egy egészen új jelentéssel tűnt fel. „Sterne adopted the English word ‘sentimental’ as the corresponding adjective for his ‘sensitivity’, with a distinct French implication. By so doing he made a sort of sense-loan. He gave ‘sentimental’ a new signification that was current in French *sentiment*, which for Sterne stood in close relationship to his ‘sentimental’.”⁶ A franciából átvett értelmezés, amely inkább a kifinomult érzelmekkel és az ember érzéki-érzelmi meghatározottságával mint isteni eredetű minőséggel⁷ kapcsolatos, a szó jelentésében átértelmeződést és megosztást eredményezett (egyébként maga a francia kifejezés is változásokon ment keresztül⁸). A változások következtében a „sentimental” ezen új értelmezésben a „sensitivity” főnév melléknévi alakja lett, hiszen a „sensitivity”, mint említettük, a XVIII. század közepére maga is ilyen jelentésűvé vált.⁹

A sterne-i mű nyomán kibontakozó divat aztán majd e kifejezések diszkreditálódásához és leértékelődéséhez vezetett a század végére.¹⁰ A szóhasználat Sterne nyomán kibontakozott változása következtében a *sentimental* és társfogalmai váltak a *sensitivity* mozgalmát megnevező és reprezentáló kifejezé-

sekké, így ezek szenvedték el a legnagyobb kopást is.¹¹ E változás nemcsak az angol szakirodalmi hagyományban érzékelhető, de más nemzetek irodalomkritikájában is nyomot hagyott, mint azt a „szentimentalizmus” fogalmához mindenütt szinte kiirthatatlanul tapadó pejoratív mellékértelem is bizonyítja.

Az angol szóhasználat alakulástörténetének néhány számunkra fontos mozzanatát villantottuk csak fel (többet nem is igen tehattünk más, hasonló megalapozottságú vizsgálatok hiányában¹²), de ez így is megjelenítette a közös terminológiai problémát: egy széles körben elterjedt és alkalmazott fogalom („a szentimentalizmus”) sajátosan hordozza magával azt a szűkítő és egyben pejoratív értelmet eredményező nézőpontot, amely a XVIII. század végén és a XIX. század elején alakult ki, s amely sok tekintetben inadekvát a korábbiakra vonatkoztatva. Részben ennek is a következménye, hogy a *szentimentalizmus* helyett újabban egyre általánosabb a kevésbé megterhelt *sensibility*, *sensibilité*, *Empfindsamkeit*, *érzékenység* fogalom/fogalmak használata.

Változáson esett át a szentimentalizmus terminus érvényességi köre is: fokozatosan stílus, stílusirányzat megnevezéseként alkalmaztatott. Mint stílustörténeti kategóriát, kétségtelenül megpróbálták kiszabadítani a szűkítő nézőpont jelentette béklyókból, s ez a törekvés részben sikerrel is járt, noha az értelmezési hagyományt teljesen nem lehetett zárójelbe tenni. Az átférmélő értelmezés azonban azt is eredményezte, hogy a fogalom a korábnál sokkal zártabb és egységesebb lett, ami viszont történeti alkalmazhatóságát nehezítette meg.¹³ Bíró Ferenc, magyar példán, de általánosabb érvénnyel, éppen eme irányzati zártságot bírálja, mikor a szentimentalizmus mint stílustörténeti kategória rendszerező és periodizációs fogalomként való használata ellen érvel: „az irányzatként való felfogás ugyanis egyrészt túl szűk kezelése a jelenségnek (hiszen ott áll lehetőségként, ráadásul gyakran meg is valósult lehetőségként szinte az egész időszak mögött), másrészt viszont túl tág kezelése is, hiszen ahol megjelenik, ott is csak mint az életmű egy részlete van jelen.”¹⁴ A szentimentalizmus mint stíluskategória, mint egy zárt és viszonylagos egységgel rendelkező irányzat megnevezése tehát erősen problematikus, számunkra mindenesetre olyannyira az, hogy további alkalmazását nem látjuk célszerűnek.

b) Az „érzékenység” amorfitása

Ha érzékenység és szentimentalizmus közül az elmondott érvek alapján az előbbit választjuk is központi fogalmunknak, Lady Bradshaigh kérdésének megválaszolásától még mindig elég távol látszunk lenni, így célszerű a kérdést tovább pontosítani. A második pontosító kérdés az „érzékenység” hatáiraira vonatkozhat. A szótörténeti áttekintésből kiderült, hogy a *sentimental* és a *sensibility*, melyek eleinte viszonylag eltérő jelentéskört rögzítettek (morális reflexió, illetve fizikai érzékenység), fokozatosan közeledvén egymáshoz (de azonossá sohasem válván), a kettőt ötvöző és új minőségbe foglaló érzelmi-

lelki kifinomultság kifejezőivé lettek mint összetartozó melléknévi és főnévi változat. A mai angol szakterminológiában erős a szándék a két fogalom elkülönítésére, talán éppen azért is, mert szélesebb körben oly gyakran egymás szinonimájaként használatosak. Konszenzus azonban távolról sem alakult ki. Janet Todd például a *sentiment* jelentését erkölcsi reflexióként határozza meg,¹⁵ míg a *sensibility* jelentését inkább az ember ösztönös érzelmi világával, testi meghatározottságaival hozza kapcsolatba.¹⁶ Jerome McGann ezzel szemben, noha gyakran együttesen vagy felcserélhetően alkalmazza őket, mikor különbségüket próbálja rögzíteni, éppen fordított logikát követ.¹⁷

Markman Ellis viszont éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy az ilyen megkülönböztetések a mai kutatások számára már kevésbé termékenyek: „The terms ‘sensibility’ and ‘sentimental’ denote a complex field of meanings and connotations in the late eighteenth century, overlapping and coinciding to such an extent as to offer no obvious distinction. Despite the attempts of some recent critics, it is not possible to legislate between the closely allied terms ‘sensibility’ and ‘sentimental’ in the mid eighteenth century, especially as they are used in the novels.”¹⁸ Állítása egy új nézőpont megalapozását szolgálja, amint a folytatásból kiderül: „However, though sensibility and sentimental may not be separated, that is not because they share a single unitary meaning, but rather, they amalgamate and mix freely a large number of varied discourses. Sensibility operates within a variety of fields of knowledge, beyond the strict confines of history of literature.”¹⁹ A pontos fogalmi distinkció helyett tehát inkább a választott „sensibility” fogalom elmosódó határai hangsúlyozódnak, pontosabban az, hogy e kulcsfogalom különféle „diskurzusok”²⁰ határvonalain helyezkedik el, szabadon egyesítve és keverve azokat. Ugyanakkor, s ez a nézőpont további újdonsága, igyekszik elkülöníteni az irodalmi érzékenységet (vagy inkább érzékeny irodalmat) mint önálló beszédmodot: „The novel of sensibility is the amalgamation of these differing discourses; yet, paradoxically, literary sensibility is distinct and separate from these discourses.”²¹

A továbbiakban mi is az „érzékenység” mint „diskurzusok” keveréke és az „érzékeny irodalom” mint ezzel érintkező, de mégis önálló beszédmód megragadására teszünk kísérletet. Ehhez azonban további két pontosításra van szükség. A kifejezések alakulástörténetének és a szakterminológia változásának felvillantott mozzanatai már az eddigiekben is nyilvánvalóvá tették, hogy fogalomalkotásunk nem vonatkozthat el a történetiség szempontjától. Nem hisszük, hogy megkonstruálhatjuk az „érzékenység” és az „érzékeny irodalom” elvont fogalmait, az elvontság csak a történeti változatok és azok egymásba történő átalakulási folyamatának megkonstruálásában ölthet testet. Ilyen értelemben az *érzékenység és elsősorban az érzékeny irodalom változatait kívánjuk leírni a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában*. S ez utóbbi a másik pontosítás. Magunkévá tesszük ugyanis Gerhard Sauder

álláspontját, aki kijelentette, hogy a jelen helyzetben nem lehetséges az érzékenység történetét komparatista szempontból megírni.²² Ő elsőrendűen a szakirodalmi kutatások állására hivatkozott okként, de ezt kiegészíthetjük (saját kutatói kompetenciánk korlátozottságának beismerése mellett) azzal is, hogy az egyes nemzeti irodalmak változatai oly nagy mértékben eltérőnek látszanak, hogy egységes „történetbe” foglalásuk kísérlete bizonytalan kifejeletet ígér. Mindazonáltal nem mondunk le komparatista szempontok érvényesítéséről a tárgyalás egyes pontjain. A továbbiakban tehát, mikor az előzetes fogalomkonstrukció szükségszerű lépcsőfokain haladunk előre, igyekszünk ezen belátásokat sem szem elől téveszteni.

2. Az érzékenység mint viszonyfogalom

Az érzékenység „diskurzusok” keverékeként való felfogása diffúz fogalmat eredményez. Mint láttuk, Markman Ellis például hét „diskurzust” sorol fel, amelynek részeként tekinthető az érzékenység (eszme-, esztétika-, vallás-, gazdaság-, tudománytörténet, valamint a női szerep és a populáris kultúra változásainak története), de – azon túl, hogy ezek önmagukban is továbbiakat foglalnak magukban – újabbak is felsorakoztathatók melléjük. Chris Jones a XVIII. század végi politikai küzdelmek kódnyelveként értelmezi az érzékenységet,²³ bevonva így fogalmába a politikatörténetet is, Andrea K. Henderson az orvos- és pszichológiatörténet felől közelíti meg a szubjektivitás korabeli variációit (az érzékenység fogalmát kerülve, de tárgyában kétségtelenül arról is értekezve²⁴), John Mullan társadalomtörténeti szempontból alkalmazza az érzékenység-fogalmat.²⁵ Ha a pontos fogalmi distinkció nem látszik is lehetségesnek, a fogalom eme vészesen széttartó jellege azonban hasonlóképp megkérdőjelezi használhatóságát. Amikor tehát „diskurzusok” keverékeként próbáljuk értelmezni az érzékenységet, egy további belátást kell magunkévá tennünk.

Ha az érzékenység szétosztódik különböző „diskurzusokba”, akkor csak azok felől válik értelmezhetővé: egy „diskurzusok” közötti, azokat egybefogni kívánó nézőpont számára ez az érzékenység-fogalom határainak szétolvadását és használatának gyakorlati lehetetlenségét jelenti. Nemigen marad más lehetőség, mint kiválasztani egyet a „diskurzusok” közül, s annak nézőpontjából tekinteni a többire is. Így lehetőség teremődik a diffúzió megszüntetésére, miközben a pontos fogalmi distinkció egyneműsítő és leegyszerűsítő tendenciája sem érvényesül. *Az érzékenység viszonyfogalommá válik tehát, olyanná, amely a meghatározó nézőpontból szabadon egyesíti magában a különböző, „diskurzusok” elemeit.* Esetünkben nyilvánvalóan az irodalom(történet) képezi ezt a nézőpontot, az érzékenység fogalmán így ennek viszonylatait értjük. Irodalomtörténetileg három releváns viszonylatot különítünk el:

az érzékenységet mint *erkölcs- és boldogságfilozófiát*, mint *viselkedési mintát és modort*, mint *mentalitást és lelki alkatot*.

a) Az érzékenység mint erkölcs- és boldogságfilozófia

Erkölcs és boldogság összeegyeztetése az emberi gondolkodás örök problémája. A XVIII. század sajátos pozícióból vet számot e kérdéssel: az átformálódó emberkép konzekvenciáit próbálja érvényesíteni. Az ember mint kettős lény, test és lélek egysége ugyancsak az emberiséggel egyidős gondolat. A XVIII. századi gondolkodás e dualizmuson belül a test felértékelődését hozta. Az ember egyre inkább mint érző lény, ösztönei, testi szükségletei által alapvetően meghatározott létezőként értelmeződik, s ezzel párhuzamosan egyre kevésbé tűnik megnyugtatónak boldogságát csak a túlvilág ígéretére alapozni. A túlvilág-képzet mellett és az ezzel járó evilági aszkézis helyett egyre erősebb jogot követel magának valamely, még a földön elérhető boldogság vágya, amely a leginkább kielégítheti az ember „*érzékenységeit*”.

A földi horizontok felnövekedése az erkölcsiség legitimációja tekintetében ugyanakkor súlyos problémákat okozott. Az örök értékeket megjelenítő és általános, normatív karakterű erkölcs fogalmának újraértelmezése eredendő nehézségekbe ütközött egy olyan princípium jegyében, amely maga a mulandóság alá vetett és döntően egyedi karakterű. Az evilági boldogság, amely után az „*érzékenységek*” szükségszerűen úzik a hatalmuk alá vetett embert, fogalmából adódóan sem állandó, sem mindenki számára közös nem lehet. Ez az antinomikus gondolkodói helyzet és gondolati szerkezet alapvetően jellemzi a XVIII. századi érzékenységet mint erkölcs- és boldogságfilozófiát, gyakran emlegetett ambiguitása, Janus-arcúsága nem kis mértékben éppen erre vezethető vissza.

A probléma megoldására számtalan kísérlet történt a korban, többnyire erkölcs és boldogság, testi és erkölcsi ember egyeztetése jegyében. Természetesen igen erősen jelen voltak a hagyományos providenciális világképek különböző változatai is, amelyek nem akartak tudomást venni a szenzualista jellegű emberképből adódó konzekvenciákról, másrészt viszont, főleg a század végén, megjelentek az ebből az emberképből levonható konzekvenciákat a szélső határig, az erkölcsiség létének tagadásáig vezető megoldások is, gondoljunk csak de Sade márki közismert példájára. Mindazonáltal inkább az egyeztető kísérletek voltak a jellemzőek az erkölcs újszerű legitimációjának keresése közben.

Az angoloknál kiemelhető a cambridge-i platonikusok és a „moral sense” iskola hatásait mutató gondolkodási irány, amely az erkölcsöt az emberben eredendően benne rejlő érzékként határozta meg. Ez a mintegy csalhatatlan törvényhozóvá növekedhető belső érzék az ember társas voltának szempontja által is döntően befolyásolt volt, az egyéni és közboldogság harmóniájának

megteremtése jegyében. A francia gondolkodásban nagyobb szerepet kaptak a mérsékleten túllépő törekvések (nem kis részben egyébként angol hatásra, Locke nyomán). Az érzékenységeinek kiszolgáltatott ember képéből számos radikális irány nőtt ki (például az orvosi materialisták, Helvetius, La Mettrie és követőik ember-gép elgondolása, a spinozizmus stb.), amelyek az angoltól eltérő módon szigorúan csak a testiséget fogadták el kiindulási alapul, s erre építve próbálták az erkölcsiség fogalmát levezetni. Az 1760-as, 1770-es évek éles filozófiai vitái éppen e probléma körül bontakoztak ki, s tették nyilvánvalóvá, hogy további utak e kiindulópontból csak a teljes erkölcsnélküliséghez vezetnek. A német gondolkodók (elég talán csak Kantra és Schillerre utalni) jórészt már e nézőpontokkal is számot vetettek, mikor a maguk választait kidolgozták. Egyeztető törekvéseik kimondottan erkölcs és boldogság konfliktusának nyilvánvalóvá tételére épülnek, nem harmóniájukat (pontosabban annak illúzióját) keresik, hanem az egyik oldal, az érzékenység szükségszerű korlátozásából indulnak ki. Ez a tájékozódás azonban már alapvételeiben tér el a providenciális világképek megoldásaitól.

Nem gondoljuk, hogy egy bekezdésben akár csak jelzésszerűen is át lehet tekinteni egy század gondolkodói választípusait erkölcs és boldogság kérdéséről.²⁶ Nem is erre vállalkoztunk. Mindössze a problémát kívántuk érzékeltetni, amely fogva tartotta a kor gondolkodóit, a problémát, amelyet az érzékenység mint az irodalom(történet) egyik releváns viszonylata magában foglal.

b) Az érzékenység mint viselkedési minta és modor

Az érzékenység azonban nemcsak mint erkölcs és boldogság ellentmondásos viszonya, mint filozofikus probléma jelent meg a XVIII. század folyamán, hanem viselkedési mintaként is. Elvontság és praktikum erkölcs és boldogság kapcsolatának két oldala volt a korban. Eredendő összefüggésük nyilvánvaló, érvényességi körük mégis egészen különböző, alig összemérhető. Az érzékenység mint viselkedési minta szövegeknek és a társas érintkezések világának a határterületén értelmezhető.²⁷ Lady Bradshaigh nevezetes levele egy eddig itt még nem idézett részletének tanúsága szerint a „sentimental” jelző előbb használtatott például emberre, partira, sétára, mint valamely szövegre, például a levélre.²⁸ Szöveg és társas érintkezés dinamikusan alakítja egymást: a bizonyos társadalmi körökben formálódó viselkedési szokások mintákká állnak össze, megjelennek szövegekben, majd ezek – maguk is alakítóan – rögzítik és viszontközvetítik e mintákat, és így tovább.

A társas érintkezés világát persze csak a szövegek révén tudjuk megközeleltetni, számunkra így csak a *conduct bookok*, a morális hetilapok, az érzékeny történetek stb. közvetítik azt a viselkedési mintát is, amely olyannyira áthatotta a XVIII. század egy bizonyos társadalmi közeget.²⁹ Ez azonban nem fedheti el a kölcsönhatás nyilvánvaló tényét, amit mindig szem előtt kell tartani

a szövegelemzések során. Annál is inkább, mert nélkül nem érthető igazán az érzékenységnek mint viselkedési mintának eredendő ambivalenciája sem. Nevezetesen az, hogy ez a társiaság erősen kizáró jellegű. Az érzékenység mint viselkedési minta csak egy bizonyos társas világhoz tartozik, abból táplálkozik, azt formálja. Azokkal a társas világokkal, amelyeknek más értékeket tulajdonít, élesen szembe fordul, elutasítja a velük való közösséget.

Az értéktulajdonítás elvont régiókban mozog, az általános emberiség értékeit foglalja össze valamiféle nehezen megragadható belső erkölcsiség fogalmában. A jóság, a jó szándék, az együttérzés, a tisztaság, a kifinomultság, a nagylelkűség, hogy csak az érzékenység szótárának leggyakoribb fogalmait említsük,³⁰ együttesen képvisel egy újszerű erkölcsi ethoszt, amely meghatározta az érzékenység érzelmileg kifinomult viselkedésmódját. Sokszor és sokan kiemelték már ennek feminin jellegét,³¹ mindazonáltal tévedés lenne az érzékenységet a nemiség és a nemi szerepek felől megközelíteni, s nemcsak azért, mert a férfiakra ugyanúgy jellemző lehetett a korban. Az érzékeny ember, legyen férfi vagy nő, olyan erkölcsiséget képvisel, amely alapvetően tér el egy még virulens értékrendtől, attól az alapvetően maszkulinnak érzékelt hősi értékrendtől, amely az arisztokratikus, udvari reprezentációt jellemezte.³²

Az elvi szembenállás közössége mellett persze ez az újszerű erkölcsi ethosz is (minthogy elvont) igen sok értékrendet és magatartásmintát tesz lehetővé. Az angol polgári középosztályra jellemző értékrendek és életvezetési modellek nyilván jelentősen eltérnek azoktól, melyeket a francia szalonok, a német vagy a magyar felvilágosult nemesi és értelmiségi csoportok világában találunk. Az érzékenység mint viselkedési minta mindazonáltal közös abban, hogy egy belsőként megélt, emberies erkölcsiség jegyében szembe fordul a felszínesnek, pazarlónak, kiüresedettnek, hiúnak vélt nagyvilág erkölcstelenségével, s ezáltal egy újszerű társadalmi reprezentáció (middle station of life) letéteményesévé válik. Másrésztől viszont az is nyilvánvaló, hogy mint viselkedési minta egyben divat is lesz, s mint ilyen kilügződik, eltűnik belőle és mögüle az az erkölcsi ethosz, amely hitelesítette. A viselkedési minta így alig elválaszthatóan együtt él a modorral: ez ugyanolyan hivalkodóan üres reprezentáció, mint az, amellyel eredetileg maga is szembe fordult.

c) Az érzékenység mint mentalitás és lelki alkat

Az érzékenység mint viselkedési minta tehát számos gyakorlati életvezetési modellt megenged és hitelesít, amelyek azonban csak saját kis körökben érvényesek, szembe fordulván a nagyvilág attól eltérő értékrendjével. Maga a viselkedési minta azonban inkább egy virtuális térben³³ mozog, amely valahol a mintát sugalló szövegek és az azokat mintául elfogadó (és egyben viszontalakító) társas kisvilágok határterületein helyezkedik el. Az így fel-

fogott érzékenységben közös oppozíciós magatartás és az elvont erkölcsi ethosz kizárólagos képviselője ugyanakkor sajátos mentalitást és lelki alkatot feltételez, s ez szintén közös jegynek mondható. Ennek megragadása azonban ugyanúgy csak szövegek által lehetséges, mint a viselkedési formáé, noha ez sem azonos a szövegekkel.

Az elvont erkölcsi eszmékhez fűződő szoros kapcsolat egyfajta világuidegensséggel jár együtt, amely az oppozícióban találja meg igazán önmagát.³⁴ Az érzékenység mint mentalitás és lelki alkat általában is az eszmékhez fűződő kapcsolata által meghatározott, a világra is e pozícióból tekint. Az eszmékhez közvetlenül és feltétlenül kapcsolja magát, vagyis sem közvetítőt, sem kompromisszumot nem fogad el. Gyönyörködik az eszmében, amely a teljességet kínálja számára, s alárendeli magát neki, jellegzetesen a vallásos elragadtatás-élmény ősmintája szerint. Nem véletlen, hogy a XVIII. századi érzékenységnek e viszonylatban azon vallási mozgalmak az előképei, amelyek az istennel való misztikus egyesülés, a teremtés csodájában való osztozás, az erkölcsi létezésben való feloldódás entuziasztikus érzéseit állították a középpontba.

A janzenizmus, a latitudinarizmus, a pietizmus, a fiziko-teológia (hogy megint csak a legfőbbeket említsük) a vallásos világkép megújulásának az útjait jelentették a katolikusok, az anglikánok, az evangélikusok, a reformátusok számára.³⁵ Az a mentalitás és lelki alkat azonban, amelyet ez a vallási élmény formált, könnyen átkapcsolódhatott és át is kapcsolódott a kor más, immár világi, világiasodó eszméire is. A „természet” és a „haza” mint az elvilágiasodás kulcsfogalmai ugyanolyan természetességgel rendelték magukhoz a rajongó lelki alkatot, ahogy azt a személyes élménnyé váló „isten” tette, sőt, valójában átvették annak jellegzetes vonásait is.

Az érzékenység mint lelki alkat számára az elvont erkölcsiség, a természet, a haza azon eszményvilágot jelentette, amelyért rajongani és szenvedni egyaránt kell és lehet. A *szenvedély* és *szenvedés* nyelvtanilag is egy tőből származó fogalmi érzékletesen mutatják ennek az eszményállító mentalitásnak a két oldalát. Ebben az értelemben az érzékenység tehát nem pusztán elomló gyengeséget jelenthet, de hiperaktív életerőt is. Ezek érvényesülése eszme és a világ oppozíciójának viszonylatában értelmezhető. Az érzékeny lelki alkat, amely oly gyakran szenved a való világtól és oly szenvedélyesen rajong eszményeiért (e szempontból mindegy a konkrét eszme mibenléte), adandó alkalommal képes lehet kérlelhetetlenül eszményei megvalósítására törni.³⁶ Ezek az egymástól első ránézésre oly távolinak tűnő lehetőségek valójában egyazon lelki alkat és mentalitás immanens lehetőségei, hogy éppen melyikük kerül előtérbe, az a külső és belső diszpozícióktól függ.

Az érzékenység a szekularizáció folyamatának sajátos vetülete és fázisa. A duális emberképen belül egyre inkább emancipálódó „testi rész” új egyensúly kifejlődéséhez vezet, ami a két princípium egységéként képződik meg.

Az ember egyre inkább önálló létezőként tűnik fel, kiválván az őt körülvevő nagy egész rendjéből, amelynek immár nem része, hanem részese. A modern értelemben vett individuum első mozdulásainak egyike az így kialakuló emberkép: a hagyományos providenciális világkép mint az eredendő egység elvesztésének élménye uralkodóvá válik, de ez egyben elengedhetetlenül szükségessé tesz egy olyan eszményt, amely újratерemthet valamiféle egység-képzetet. A kiválás és annak el nem fogadása jelöli ki az érzékenység eme új emberképének helyét a szekularizáció és individualizáció folyamatában, amely pozíció így jellegzetesen labilis és átmeneti.

3. Irodalom és érzékenység

Az érzékenység – értelmezésünk szerint – az irodalom(történet) nézőpontjából három releváns viszonylatot foglal magában, melyek szabadon fonják össze a különböző „diskurzusok” elemeit, nemegyszer szövegek és szövegszerűen alig megfogható jelenségek határterületein mozogván. Az *érzékenység* mint erkölcs- és boldogságfilozófia, mint viselkedési minta és modor, mint mentalitás és lelki alkat egyaránt olyan *gondolkodói és létdilemmát jelent*, amely válaszok és megoldások számos variációját engedi meg és hívja elő, s amely a szekularizáció és individualizáció folyamatában sajátos fázisként értelmezhető.

Az irodalom sajátos (noha a korban még bizonytalan körvonalú) világában e *gondolkodói és létdilemmák* mint egy embertípus dilemmái jelennek meg, a középpontban így nem maguk a dilemmák állnak, hanem az az embertípus, amelyhez tartoznak. Az érzékeny ember mint típus és annak sajátos világalkotása válik hát az „*érzékenységtől*” ily módon megkülönböztetendő „*érzékeny irodalom*” mint beszédmód³⁷ konstituáló tényezőjévé. Természetesen maga az „*érzékenység*” is megjelenhet az irodalomban, amennyiben a lényegét képező *gondolkodói és létdilemmák* (vagy azok egyike) irodalmi műben tárul fel (s ilyen értelemben tágabb körű fogalom is).³⁸ Az „*érzékeny irodalom*” fogalmát azonban csak akkor használjuk, ha az irodalmi mű az *érzékeny embert és világalkotását mint beszédmódot állítja középpontjába*. A fogalom e jellegzetessége erősen történeti karakterű is, mert az érzékeny irodalom beszédmódja nagymértékben nemzedékfüggőnek látszik.

a) Az érzékeny embertípus és világalkotása

Az érzékeny ember sajátos *oppozíciós viszonyban* van a világgal. Ennek háttere a világba vetett, modern *individuum* létélménye: az eredendő egységtől elidegenedett világ mint valós élettér áll szemben a képzeletben újraalkotott egység eszményi világával. Az érzékeny ember ebben *otthonos*, de abban *él*. Az irodalom kitüntetett szerepet kap az *oppozícióban*: megteremti az *eszményi*

világot, amely az érzékeny ember számára az igaz valóságot jelenti, s amelyből mély megvetéssel szemlélheti az *igazi* valóságot, amelyben *élnie kell*.

A XVIII. század utolsó harmadának e jellegzetes létélményét Schiller fogalmazta meg *A naiv és szentimentális költészetéről* című tanulmányában. „Ha az ember a kultúra állapotába lépett, s ha kikezdte őt a mesterkélttség, akkor megszűnt benne amaz *érzéki* harmónia, s most már csak mint *morális* egység, azaz egységre törekedve nyilatkozhatik meg. Érzésének és gondolkodásának összhangja, amely első állapotában *valósággal* megvolt, most csak *ideálisan* létezik. Ez az összhang már nincs meg benne, már nem életének ténye, hanem rajta kívül van mint gondolat, amelyet előbb meg kell valósítani. Ha most arra a két állapotra alkalmazzuk a költészet fogalmát, amely nem más, mint az *emberségnek a lehető legteljesebb kifejezése*, akkor ahhoz az eredményhez jutunk, hogy ott a természetes egyszerűség állapotában, amikor az ember még minden erejével egyszerre harmonikus egységként hat, amikor tehát természetének egésze teljesen kifejeződik a valóságban, a *valóságosnak* lehető legteljesebb *utánzása kell hogy alkossa a költőt*, – itt ellenben, a kultúra állapotában, amikor egész természetének ama harmonikus együttműködése eszme csupán, a valóságnak eszménnyé emelése, vagy, ami egyre megy, az *eszmény ábrázolása kell hogy alkossa a költőt*.”³⁹

Az érzékeny embernek az eszményhez fűződő rajongó lelki alkata az elidegenedtség-élményből fakad. A létezés teljessége e világlátásban az aranykor-mitosszal fonódik össze, amihez a hagyományos providenciális istenképzet egység-élményének megrendülése után a természet és a haza fogalmai társulnak. A természet mint minden létező őseleme és őselve az aranykori világhoz való hazatalálás lehetőségét jelenti, a haza fogalma pedig egy új típusú közösségesszéményt formálván mintegy nemzeti aranykor újjászületése tűnik elő. Az érzékeny ember a való világban is az elveszett eredendő egységet kívánja újraélni, ezért kapcsolatai egyetlen elfogadható módja – az eszményekhez fűződő viszonya mintájára – a feltétlen odaadás, ami a másikban való feloldódás útján az elidegenedtség-élmény felfüggesztését kínálja. E feloldódás a barátságban és a szerelemben érhető el. Csak ezek az emberi kapcsolatok nyújthatják az érzékeny ember számára azt, amit egyrésztől legsajátabb élettere, a természetben fellelhető magány, illetve másrészt a hazafiság nyújthat (a nagy egész harmóniájának átélésével, illetve a feltétlen közösségvállalással). Az elszigetelt egyéneket eszménykereső világlátásuk rokonítja tágabb körben is: így formálódik meg az érzékeny emberek közössége, amely virtuális, amennyiben határait a közös viselkedési minta feltétlen elfogadása jelöli ki.

Az érzékeny ember számára tehát a boldogságot az eszménnyel való tökéletes azonosulás, illetve az azt mintázó emberi kapcsolatok jelentik. Ez a boldogság erkölcsös is egyben, hiszen érzékenységei parancsát követve keresi az eszményt és az eszmény megélésének lehetőségét. E boldogságfogalom

másfelől boldogtalanságot eredményez a való világban, hiszen abban az eszmények nem otthonosak. Az eszményhez való kötődés azonban édessé teszi a valós boldogtalanság szomorúságát is. S ha nem a szomorúságban való elmerülés gyönyörűsége hatja át az érzékeny embert, másik lehetőségként a világgal való aktív szembeszegülésben lelheti meg élete értelmet adó örömét, elomló passzivitása potenciális radikalizmust rejt magában.

b) Az érzékeny ember mint fiktív és biografikus hős

Az érzékeny ember típusán az eddigiekben az érzékenységek emberképének jelentős változatát és fázisát értettük, amely a szekularizáció és individualizáció folyamatának egy stációját reprezentálja, s amelyhez e minőségében sajátos világlátás és világalkotás társul mint irodalmi beszédmódot konstituáló tényező. Az „érzékeny ember” tehát éppúgy az elvont fogalmiság régióiban mozog, mint maga az „érzékenységek”; megragadására a fikció és a biográfia – a korban egymással egyébként szorosan összefonódó – terein nyílik lehetőség. Az érzékeny ember ugyanis egyaránt lehet irodalmi hős és valós személy, hajdanvolt életvilág(ok) szereplője, részese.

Az érzékeny embertípus eme kettőssége sajátos, nehezen megközelíthető és szétválasztható összeszőrdöttséget jelent. „Élet” és „irodalom” egymást átható szövetének felfejtéséhez eredendően szükséges az „élet”, vagyis a hajdanvolt valós személy megragadása, a lehetőségek azonban e tekintetben korlátozottak. Legcélszerűbbnek az látszik, ha e törekvést biografikusnak fogjuk fel, s a fikció mellett biográfiról beszélünk, az érzékeny embertípus kettősségét pedig ennek megfelelően fiktív és biografikus hős kettősségeként szemléljük.⁴⁰ A két megközelítésmód szétválasztása és érvényességi körének kijelölése létrehozta azt a reflexív teret, ahol fikció és biográfia kapcsolata mégis megteremthető. (A XVIII. század végén éppen ellentétes irányultság, az összemérés jelei figyelhetők meg: az olvasói elvárások a fikciót is biográfiként kezelték, a fikció pedig intencióival vagy megerősíteni, vagy gyengíteni szándékozott az olvasói előfeltevéseket.)

A fiktív és biografikus hős így megközelíthetővé váló kettőssége döntően analógiás karakterű viszonyt rejt magában. Az érzékeny ember, akár fiktív, akár biografikus hős, egyazon módon rendezi be világát, eszményállítás és opposzió jegyében, s kapcsolatuk is egy virtuális valóság keretei között valósul meg. Az elszigetelt (fiktív vagy biografikus) egyén eszményvilágában különbségtétel nélkül találkoznak és alkotnak közösséget a hasonló (fiktív és/vagy biografikus) egyének, s válnak mintává egymás számára, elmosván élet és irodalom, valóság és fikció határait.

Az analógiás alapviszony azonban bizonyos esetekben és bizonyos nézőpontok megjelenésével módosulhat, noha meghatározó jellege nem csorbul. Ilyen eset például, mikor a fiktív és a biografikus hős szinte egymásba tűnik. Éppoly kevésbé hagyható ugyanis figyelmen kívül az a jelenség, hogy a fik-

tív hős nemegyszer a biografikus hősnőn épül, mint az, hogy nem lehet őket azonosítani egymással. Nem arra gondolunk természetesen, hogy az életrajz közvetlenül magyarázza, magyarázhatja a fikciós szövegeket, hanem arra, hogy az élettények és a primer módon biografikus szövegek átszüremlenek a fikció világába, annak részeivé válván (lásd például az intertextus kiemelt szerepét ekkoriban).

Történeti nézőpontból ugyanakkor fiktív és biografikus érzékeny hős mindig jelentősen különbözik egymástól. Az előbbi teljes és kizárólagos egységben van világalkotásával, az utóbbi csak részlegesen. A világgal való szél-sőségesen oppozíciós viszony olyannyira életidegen modus vivendit kínál, hogy az valójában megvalósíthatatlan, vagy megvalósítása tragédiához vezet, így az érzékeny emberre jellemző világalkotás szükségképpen csak korlátozott érvénnyel bírhat egy biografikus hős esetében. Szerepe azonban legalább egy rövid életszakaszban központi, s éppen e jellegzetessége lehet analóg a fiktív hős világalkotásának kizárólagosságával. E sajátos aszimmetriát mutató kettősségen nyugszik az érzékeny irodalom, mint egy karakterisztikus arculatú írónemzedék öntörvényű beszédmódja.

c) Az érzékeny irodalom beszédmódja és annak történetisége

A szentimentális költő (ez Schillernél az érzékeny ember fogalmának felel meg) tárgyát „egy eszmére vonatkoztatja, és csak ezen a vonatkozáson nyugszik költői ereje. A szentimentális költőnek ezért mindig két egymással viaskodó képzettel és érzéssel van dolga, a valósággal mint határral és eszméjével mint a végtelennel; az a vegyes érzés pedig, amelyet ébreszt, mindig e kettős forrásról fog tanúskodni. Minthogy tehát itt két elv van a költő előtt, azért azon múlik minden, a kettő közül melyik válik *túlnyomóvá* a költő érzésében és ábrázolásában, s következképp lehetséges a feldolgozás különbözősége. Mert most az a kérdés támad, inkább a valóságnál, vagy inkább az eszménynél akar-e időzni – vajon a valóságot mint az ellenszenv tárgyát, vagy az eszmét mint a rokonszenv tárgyát akarja-e kidolgozni. Ábrázolása tehát vagy *szatirikus* lesz, vagy pedig (e szó tágabb jelentésében, amelyet később magyarázunk majd) *elégikus*; e két érzésmód egyikéhez tartja magát majd minden szentimentális költő.

Szatirikus a költő, ha tárgya a távolság a természettől és a valóság ellentmondása az eszménnyel (a lélekre való hatásban a kettő egyre megy). Ezt pedig mind komolyan és indulattal, mind tréfásan és derűsséggel viheti véghez, aszerint, hogy az akarat területén, vagy az értelem területén időzik-e. Amaz történik a *feddő* vagy patetikus, emez a *tréfás* szatíra által.”

„Ha a költő úgy helyezi szembe a természetet a mesterkéeltséggel és az eszményt a valósággal, hogy az elsőnek ábrázolása túlsúlyban van és a benne való gyönyörködés uralkodó érzéssé válik, akkor *elégikus* költőnek nevezem. Ez a műfaj is, mint a szatíra, két osztályt foglal magában. Vagy a természet és

az eszmény a szomorúság tárgya, ha amaszt mint elveszettet, emezt mint el nem értet ábrázolják, vagy mind a kettő öröm tárgya, mivel mint valóságost képzelik el. Az első az *elégiát* adja szűkebb jelentésben, a másik az *idillt* a legtágabb jelentésben.”⁴¹

Többen rámutattak már Schiller terminológiájának termékenységeire a XVIII. század végi (magyar) irodalom megközelítésében.⁴² Nem célszerű (és talán nem is lehet) a schilleri kategóriarendszert közvetlenül átvenni és tipológiai rendszerként alkalmazni a vizsgálatok során, a benne rejlő szemléletmód adaptálása azonban fölöttébb ígéretesnek tűnik. Schiller eszmény és valóság kettősségének az érzésmódokkal való viszonyát leírva olyan szemléletet rögzít, amely a (mindkét értelemben vett) érzékeny ember világalkotásának és az érzékeny irodalomnak mint beszédmódnak az összefüggéseit mintázza.

Az érzékeny ember világalkotása beszédmódként elsősorban *műformák preferenciáját* jelenti. Olyan műformák kerülnek középpontba, amelyek az érzékeny ember sajátos, oppozícióra épülő, eszményekhez kapcsolt nézőpontját képesek minél teljesebben magukba fogadni. Ez a tendencia részben a hagyományos retorikai-poétikai rendszer egyes műfajainak megújításában, részben ezen kívüli, vagyis nem-kanonizált műfajok fel- és beemelésében érvényesül, *határozott ízléstörekvések jegyében*. Az érzékeny ember világalkotásának beszédmódként való megjelenése – nemzedékhez kötődő, programos újszerűségével – az irodalmi megújulás döntő szakaszát jelentette a XVIII. század végének magyar irodalmában (is). Minthogy azonban az érzékeny ember világa eredendően szűkös és instabil, az ezt magukba foglaló műformák köre is szükségképpen erősen korlátozott és nagyon is átmeneti érvényességgel bír.

Szűkössége megnyilvánul abban is, hogy az érzékeny irodalom sohasem jelenik meg kizárólagos módon sem egy korszakban, sem egy életműben, de sokszor még egy művön belül sem csak a rá jellemző világalkotás érvényesül. Az érzékeny irodalom mégis kitüntetett jelentőségű, mert adott korszakokban és egyes életművekben középponti szerepet tölt be, vagyis felőle válik értelmezhetővé minden más jelenség. Ez a központi szerep azonban maga is átmenetivé válik azáltal, hogy az érzékeny ember világlátása, amely eredendően instabil, gyorsan érvénytelenedik (egy korszakon vagy egy életművön belül). Mindazonáltal ez nem eredményezi az érzékeny irodalom mint beszédmód azonnali elhalását is egyben. Mint műformák és konvenciók rendszere sajátos önmozgással bír, s ez nemcsak életben tartja a lényegét képező világlátás elerőtlenedése után, de divatként expanzióra is képes, ami aztán felülírásának törekvéseit hívja ki, s ez már a beszédmód felbomlásához vezet.

1 A levelet idézi Markman ELLIS (*The Politics of Sensibility*, Cambridge University Press, 1996, 36.), továbbá Erik ERÄMETSÄ (*A Study of the Word 'Sentimental' and of Other Linguistic Characteristics of Eighteenth-Century Sentimentalism in England*, Helsinki, 1951, 22.) és Janet TODD (*Sensibility*, Methuen, London–New York, 1986, 9.).

2 Teljes modern fordítását Határ Győző készítette (Bp., 1957; újra: Bp., 1997); szemelvényeket közölt belőle ugyancsak ezen a címen, Szli József fordításában a *Szentalizmus*-kötet (szerk. WÉBER Antal, Bp., 1971, 95–102.); *Kazinczy Ferenc Muirkáji* IV. kötet, Pest, 1815.

3 Bode fordítása 1768–69-ben jelent meg *Empfindsame Reise* címmel. Az *empfindsame* helyett olyan kifejezések kerültek elő a vitában, mint a *sittlich*, a *gefühlvolle*, a *philosophische Reisen*, a *Reisen für Herz*. A vita áttekintését lásd Gerhard SAUDER, *Empfindsamkeit*, I. kötet, Stuttgart, 1974, 4–5.

4 „The Oxford Dictionary notices it as rare before the middle of the Eighteenth Century. Before that period it is usually applied to physical sensations, although Addison uses it in reference to both emotional and bodily susceptibility.” (Edith BIRKHEAD, *Sentiment and Sensibility in the Eighteenth-Century Novel*, Essays and Studies 11., 1925; idézi Erik ERÄMETSÄ, *i. m.*, 88.).

5 Erik Erämetsä idézett könyvében a szó XVIII. századi jelentéstörténetének három fő szakaszát különíti el (az 1746–1759, 1760–1767, 1767–1800 dátumokhoz kötve), amely szakaszok a morális reflexiótól a morális érzéken át a szimpla érzelmességhez vezettek el: „During the eighteenth century the word ‘sentimental’ underwent the principal changes in the general outlook. In the early part of the century, ‘thought’ and ‘moral reflection’ had constituted the main qualities of the man of sense and virtue. The mid-century man had to display ‘moral feeling’, later on ‘refined, elevated intellectual feeling’, in order to be regarded as a moral, feeling man of fashion. Towards the end of the century, the philosophic doctrine of moral sentiments had lost its main importance. Feelings were no more cultivated for the sake of morality and

virtuous refinement but for their own sake. Therefore, when Sterne introduced the term ‘sentimental’ in a sense of his own, the old implication of morality was easily forgotten, not only on account of the popular author but because the old doctrines had ceased to be predominant.” (ERÄMETSÄ, *i. m.*, 58–59.)

6 ERÄMETSÄ, *i. m.*, 54.

7 Vö. ERÄMETSÄ, *i. m.*, 52.

8 Kezdetben inkább valóban a fizikai, érzékelésbeli mozzanat volt túlsúlyban („qualité par laquelle un sujet est sensible aux impressions physiques”), később azonban felerősödött az erkölcsiséggel összekapcsolódó értelem („faculté de percevoir les impressions morales”) (mindkét idézetet lásd Gerhard SAUDER, *i. m.*, 1.). Az *Enciklopédia* megfelelő címszavában pedig ezt olvashatjuk: „Disposition tendre et delicate de l’âme qui la rend facile à être émue, à être touchée.” (*Textes choisis de L’Encyclopédie*, par Albert Soboul, Paris, 1962, 239.) Ez a meghatározás majdnem szövegszerűen megegyezik a Sauder által idézett *Dictionnaire de Trévoux* szócikkével: „Sensibilité se dit encore dans un sens moral et figuré, de la disposition tendre de l’âme qui la rend facile à être émue, touchée.” (Idézi SAUDER, *i. m.*, 2.)

9 Vö. ERÄMETSÄ, *i. m.*, 88–89.

10 Vö. ERÄMETSÄ, *i. m.*, 68–73.

11 „So ‘sentimental’ – and the new derivation ‘sentimentalism’ – were adopted as labels for the trend of sensibility and very soon shared the degeneration of the movement which they now represented.” (ERÄMETSÄ, *i. m.*, 58.)

12 Roland MORTIER elsősorban a francia szakirodalomra vonatkoztatva írja: „Alapos, mindent figyelembe vevő szemantikai tanulmányra lenne szükség az »érzékenység« szó XVIII. századi jelentéséről” (*Egységes vagy széttagolt volt-e a világosság százada? = Uő, Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, Bp., 1983, 159.). Gerhard Sauder – bevallottan vázlatos áttekintése végén – ugyancsak az átfogó szótörténeti vizsgálat fontosságát hangsúlyozza: „Ausführliche Darstellungen der Wortgeschichte von »sensibilité« und »Empfindsamkeit« in Verbindung mit umfassenden Untersuchungen des englischen, französische-

schen und deutschen Wortschatzes der Empfindsamkeit sind Desiderate.” (SAUDER, *i. m.*, 7.)

13 Nem lehet itt feladatunk a szentimentalizmus fogalomtörténetének akár csak vázlatos áttekintése sem, elegendő annyit kiemelnünk, hogy valójában ennek felvirágzása a racionalizmus és emocionalizmus felvilágosodás kori viszonya és a preromantika kapcsán zajlott vitákhoz, valamint az emocionalizmus társadalomtörténeti megközelítésének preferálásához kötődött. E kérdésekre nézve lásd Northrop FRYE (*Towards Defining an Age of Sensibility = Eighteenth-Century English Literature*, szerk. James L. CLIFFORD, Oxford University Press, 1959, 311–318.), Roland MORTIER (az idézett tanulmány mellett fontos kiemelni a *Szentimentalizmus, „neoklasszicizmus” vagy „preromantika”* című írást, amelynek eredeti címe jellemzően a *Sensibilitié* kifejezést tartalmazza a szentimentalizmus helyén, *uo.*, 161–171.), SÓTÉR István (*Phénomène poétiques à la fin du XVIIIe et à l’aube du XIXe siècle = Le tournant du siècle des Lumières*, szerk., VAJDA György Mihály, Bp., 1982, 15–87., magyar változata: *A felvilágosodás és a romantika = Uő, Werthertől Szilveszterig*, Bp., 1976, 9–57.), CSETRI Lajos (*Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 15–33.) áttekintéseit. A szentimentalizmusról a hazai szakirodalomban lásd Wéber Antal (az idézett gyűjtemény bevezetőjében, *i. m.*, 7–76.), SZAUDER József (főleg *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai és A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában = Uő, Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 5–56., 92–122.), VAJDA György Mihály (*Az irodalmi áramlatok struktúrája és a felvilágosodás irodalma, Neoklasszikus művészet – neoklasszikus irodalom = Uő, Összefüggések*, Bp., 1978, 9–41., 42–60.), KOCZTUR Gizella (*Regény és személyiség*, Bp., 1987, 48–83.) írásait.

14 *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*, ItK, 1979, 327.

15 „A sentiment is a moral reflection...”, Janet TODD, *i. m.*, 7.

16 „...an innate sensitiveness or susceptibility revealing itself in a variety of spontaneous activities such as crying, swooning and kneeling”, *uo.*

17 „sensitivity emphasizes the mind in the body, sentimentality the body in the mind”, Jerome McGANN, *The Poetics of Sensibility*, Clarendon Press, Oxford, 1996, 7.

18 Markman ELLIS, *i. m.*, 7–8.

19 *Uo.*

20 „(1) the history of ideas (moral sense philosophy); (2) the history of aesthetics (taste); (3) the history of religion (latitudinarians and the rise of philanthropy); (4) the history of political economy (civic humanism and *le doux commerce*); (5) the history of science (physiology and optics); (6) the history of sexuality (conduct books and the rise of the domestic women); and (7) the history of popular culture (periodicals and popular writing).” (*uo.*)

21 *Uo.* Jerome McGANN ugyancsak a speciálisan irodalmi formák és beszédmódok elkülönítésére törekszik, lásd erről összefoglalóan: *i. m.*, 4–9.

22 „Wie schon angedeutet, ist eine vergleichende Geschichte der Empfindsamkeit in den betreffenden Ländern noch nicht möglich. Eine komparatische Darstellung mit dieser Zielsetzung müßte auf Neubearbeitungen der Thematik zurückgreifen können, die in England vorliegen, in Frankreich und Deutschland bis jetzt fehlen.” (Gerhard SAUDER, *i. m.*, XV.)

23 „The debate of the 1790s were characterized by a politicizing of issues raised within the school of sensibility [...] these issues became a code in which conservative and progressive thinkers proclaimed their allegiances and worked out terms of accommodations.” (Chris JONES, *Radical Sensibility*, Routledge, London, 1993, 13.)

24 *Romantic Identities. Varieties of Subjectivity, 1774–1830*, Cambridge University Press, 1996, főleg 1–10.

25 *Sentiment and Sociability: The Language of Feeling in the Eighteenth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

26 Az eszméletörténeti háttér megrajzolásában elsősorban a következő művekre támasz-

kodtunk: Markman ELLIS, *i. m.*, 9–23.; Janet TODD, *i. m.*, 21–31.; Adela PINCH, *Strange Fits of Passion*, Stanford University Press, 1996, főleg 1–50.; Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, főleg: 9–79., 109–148., 293–313., 432–495.; Jean EHRHARD, *L'idée de nature dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1963, főleg: a *Nature et morale* és a *Nature et bonheur* című fejezetek, 331–396., 541–608.; Gerhard SAUDER, *i. m.*, 50–124.; SZAUDER József, *Az Estve és Az Álom keletkezése = i. m.*, 220–269.; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976, főleg: 5–60. Haszonnal forgattuk még az angol és a francia morálfilozófia szövegeiből készült két válogatást és kísérőtanulmányaikat: *Brit moralisták a XVIII. században*, vál. MÁRKUS György, az utószót írta LUDASSY Mária, Bp., 1977; *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, vál. és az utószót írta LUDASSY Mária, Bp., 1975.

27 E kettősséget Louis A. MONTROSE a „textusok történetisége” és a „történelem textualitása” szójátékszerű fogalompárjával érzékelteti. „A textusok történetiségével mindenfajta írás kultúraspecifikusságát és társadalmi beágyazottságát próbálom sugallni – nemcsak azokét a szövegeket, amelyeket a kritikus tanulmányoz, hanem azokét is, amelyekben tanulmányozzuk őket. A történelem textualitásán azt értem, hogy először is nincsen lehetőségünk az egész és autentikus múltat megismerni, olyan valaha létezett materiális egzisztenciát, amely ne a kérdéses társadalom fennmaradt textuális nyomainak közvetítésével jutna el hozzánk – olyan nyomok közvetítésével, amelyeknek fennmaradását nem fogadhatjuk el pusztán esetlegesnek, hanem feltételeznünk kell, hogy legalábbis részben konzekvenciái a megőrzés és a felejtés társadalmi folyamatainak; és másodszer, hogy eme textuális nyomok maguk is későbbi textuális mediációk eredményei, amikor is »dokumentummá« váltak, amelyekre a történészek saját szövegeiket alapozzák, a »történelmeket.«” (*A reneszánsz mint hivatás. A kultúra poétikája és politikája*, Helikon, 1998, 116–117.)

28 „I am frequently astonished to hear such a one is a *sentimental* man; we were a *sen-*

timental party; I have been on a *sentimental* walk. And that I might be reckoned a little in fashion, and, as I thought, show them the proper use of the word, about six weeks ago, I declared, had just received a *sentimental* letter.” (Lásd az 1. sz. jegyzetet.)

29 Erre az összefüggésre nézve lásd Markman ELLIS, *i. m.*, 23–48.

30 E szókészlet feldolgozása az angol irodalomra nézve megtalálható Erik ERÄ-METSÄ könyvében, *i. m.*, 74–103.

31 „Sensibility was a distinctly feminine field of knowledge, which, although available to both men and women, was particularly associated with the behaviour and experience of women and often apostrophised as a feminine figure.” (Markman ELLIS, *i. m.*, 24.) Az érzékenységet oly kitüntetett figyelemben részesítő feminista irodalom szempontja erősen szűkítő jellegű, eredményei így korlátozott érvényességűnek látszanak.

32 Ahogy Markman ELLIS Paul Langfordot idézve mondja az érzékenység társadalmi értékrendet közvetítő szerepéről: „its function was to express the middle-class need for a code of manners which challenged aristocratic ideals and fashions.” (*I. m.*, 17.; lásd még uo. 28., valamint Janet TODD, *i. m.*, 10–21.)

33 „The virtual space of sentimentalism is reformative, morally instructive and virtuous: constructing a zone that although imaginative is also, in a useful and practical sense, able to negotiate the distance between public life and decorous private domesticity.” (Markman ELLIS, *i. m.*, 42.)

34 „Hier, in der Einbildungskraft, erschafft er sich zum unbefriedigenden Alltag eine Gegenwelt, die er mit Zügen des Außerordentlichen Wunderbaren, Idealschen ausstattet, so daß sich ihm das Dasein als Widerspruch zwischen Realität und Ideal, zwischen dem Wirklichen und dem Wunderbaren darstellt. Er möchte nun zwar gern die eine Welt zugunsten der anderen verleugnen, der Wirklichkeit entfliehen, um ganz in dem imaginären Wunderreich aufzugehen, das ihm seine Phantasie eröffnet. Es ist aber sein Los, daß er den Kontrast zwischen beiden erleiden muß, indem er immer wieder aus

Illusion und Exaltation auf den Boden der nüchternen Realität zurückfällt.” (Lothar PIKULIK, *Frühromantik*, München, 1992, 30.)

35 A latitudinarizmus és a pietizmus érzékenységgel való kapcsolatára nézve lásd Markman ELLIS, *i. m.*, 14–17., illetve Gerhard SAUDER, *i. m.*, 58–64. és Lothar PIKULIK, *i. m.*, 25–33. Véleményünk szerint azonban a janzenizmus és a fiziko-teológia is számba vehető e szempontból, noha ezek ilyen vonatkozásai még jórészt feltáratlanok (vö. főleg: Lucien GOLDMANN, *A rejtőzködő isten*, Bp., 1977; SZAUDER József, *Az Estve és Az Álom keletkezése = i. m.*, 220–269.; VÖRÖS Imre, *Teremtésszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991, 54–77.).

36 Ezt a jelenséget nevezi HANKISS János Ernst Selliere nyomán az érzékenység imperializmusának (lásd *Szép érzékenyek = A magyar irodalom közeletről*, Bp., [1942], 86. és *Az érzékenység két arca*, Új Idők, 1940, I, 61–62.

37 Nem szándékunk e fogalmat „névhez” kötni, így itt talán elegendő annyit megjegyezni, hogy a „diskurzus” (discourse) előzőekben, Markman Ellist idézve használt fogalma nem azonos a továbbiakban alkalmazandó beszédmód fogalmával.

38 Ezt a megkülönböztetést korábban, némileg más összefüggésben az „érzékenység irodalma” és az „érzékeny irodalom” fogalompárra bízam (*Az érzékenység eszméletörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában = Folytonosság... i. m.*, 56.). Az érzékenység-fogalom megközelítésére tett korábbi kísérleteim (*A cikluskompozíció – érzékenység és neoklasszicizmus = Csokonai Vitéz Mihály: Lilla*, Bp., 1996, 36–48., főleg 44–46.; *Kisfaludy Sándor „érzékeny” évtizede = Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek*, Debrecen, 1997, 211–224., főleg 216–224.) mint részlemek beépültek az itteni gondolatmenetbe, amely a hazai szakirodalomból sokat köszönhet Bíró Ferenc, Fried István és Gergye László munkáinak (BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976; Uő, *A felvilágosodás korá-*

nak magyar irodalma, Bp., 1994; FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996; uő, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban = Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 71–79.; Uő, *A (túl)érzékeny posztmodern*, Palócföld, 1995, 499–507.; GERGYE László, *Kazinczy Ferenc Gráciái*, ItK, 1990, 470–498.).

39 Schiller *válogatott esztétikai írásai*, kiad. VAJDA György Mihály, Bp., 1960, 306.

40 „Élet” és „irodalom” fogalmait FRIED István használja (*Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban = i. m.*), s magunk is e megközelítést alkalmaztuk korábban (*Kisfaludy Sándor „érzékeny” évtizede = i. m.*). A fikció és biográfia, illetve a fiktív és biografikus hős fogalmi azonban lehetőséget adnak az élet és irodalom fogalompár pontosítására. E fogalompár, mint ahogy az alfejezet egésze, Borbély Szilárd kritikai észrevételei nyomán formálódott, amelyekért ezúton is köszönetemet fejezem ki (vö. még SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 369–376., 392–403. és BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományjaiban*, *Studia Litteraria*, 1998, megjelenés előtt).

41 SCHILLER, *i. m.*, 310–311., 318.

42 Szauder József és Csetri Lajos Berzsenyi (SZAUDER József: *Ihletek, műzsák Virág és Berzsenyi között = Uő, Az estve... i. m.*, 290.; CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*, Bp., 1986, 71–77.), magunk Csokonai és Kisfaludy Sándor ürügyén (Csokonai, *az újrakezdések költője*, Debrecen, 1993, 12., 246–249.; Kisfaludy Sándor „érzékeny” évtizede = *i. m.*, 218.) említettük meg ezt a lehetőséget. A korszak egészének a schilleri kategóriákkal való megközelítésére tudomásunk szerint eddig csak Richard ACZEL tett kísérletet (*National Character and European Identity in Hungarian Literature 1772–1848*, Bp., 1996, különösen a második és harmadik fejezetben: *The Crisis of the Enlightenment, The Sentimental Dilemma*, 38–71., 72–103.).